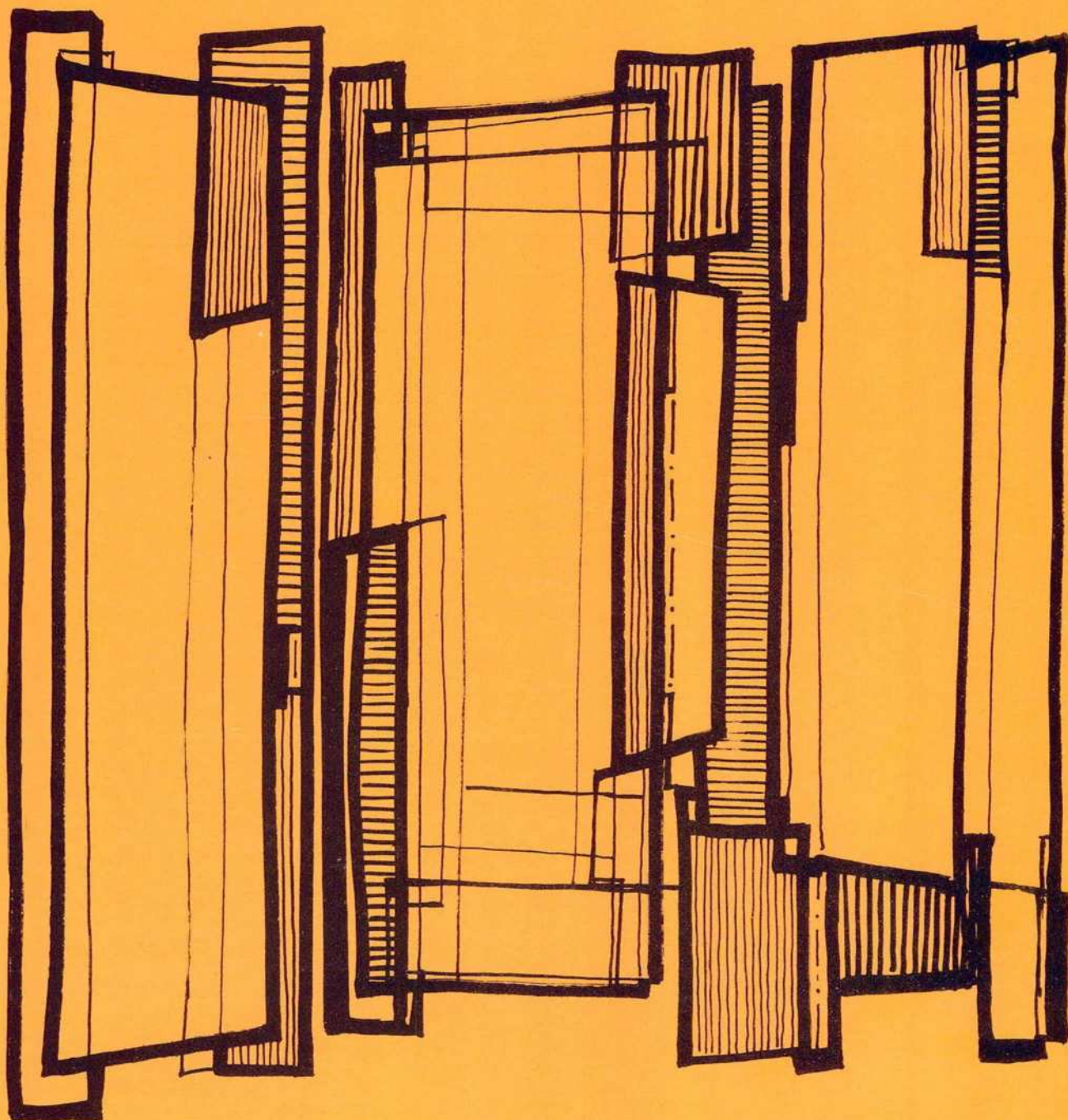

radio scola

- Cuntegn**
317	Jeu e la cuminonza (Historia civica)
da Martin Cabalzar, Cumbel
318	In niev cudisch da praulas, da Toni Halter, Vella
319	Guardagôt e razgeder, da Valentin Bearth, Casti
320	Plauntas medicinelas, da Romedi Reinalter, Samedan

3-84

radio scola

Organ uffizial da la Cumissiun da Radioscola CRR
(Cuminanza Rumantscha da Radio a Televisiun)

Annada 31, 1984, nr. 3

Ediziun dal Radio Rumantsch Cuir

Abunament frs. 12. — / 6 carnets ad onn

pustaziuns d'abunament e da carnets singuls èn da drizzar al post
da programs, via dal teater 1, 7000 Cuir, tel. 081/22 95 66

Cuverta da Jacques Guidon

Temp d'emissiun mintgamai la gievra (il glindesdi sequent la repetiziun) sin il 2. program e sin la lingua 1 dal radiotelefon a las 9.30–10.00.

Sin via

Il carnet 3-84 cuntegn las quater davosas emissiuns da Radioscola avon las vacanzas da stad. Tier quel-las less jeu far attents sin duas caussas. Per l'ina vegn la retscha da contribuziuns che ha per mira da presentar differentas professiuns cuntinuada en ina fuorma pratica sco tochen dacheu. Da l'autra vart purtein nus ina emissiun da Toni Halter cul tetel «In niev cudisch da praulas». Tier quella emissiun se-tracta ei buca da raquintar praulas pils pigns, mobein da raquintar enzatgei dallas praulas. Il redactor digl enconuschent cudisch «Nossas praulas», quei cudisch ei cumpariu avon 35 onns, ei danovamein vegnius incumbensaus da rimnar praulas per in niev tom che duei esser cheu el decurs da quei onn. Nus vein vuliu saver da Toni Halter co ins «fa» in cudisch

Cumissiun da Radioscola

Richard Cavigelli, president e represchentant dal radio,
7000 Cuir, tel. 081/22 95 66
Bistgaun Cathomen, scolast, 7131 Schluein, tel. 086/2 44 35
Claudio Gustin, inspector, 7531 Sta. Maria, tel. 082/8 53 05
Mario Jegher, scol. sec., 7451 Tinizong, tel. 081/74 17 24
Augustin Manetsch, scol. sec., 7180 Mustér, tel. 086/7 53 32
Romedi Reinalter, magister, Chesa Cristolais, 7503 Samedan,
tel. 082/6 44 85
Georgina Schaller-Gabriel, surmestra, 7431 Donat,
tel. 081/61 18 08

Cumissiun redacziunala

Richard Cavigelli, coordinatur e responsabel per l'ediziun
Rico Falett, 7554 Sent, tel. 084/9 10 32
Mario Jegher, 7451 Tinizong, tel. 081/74 17 24
Cristian Joos, post da programs, 7000 Cuir, tel. 081/22 95 66

da praulas e sch'ei dat insumma praulas specific romontschas. Secapescha ch'ei vegn era raquintau ina praula, mo il discuors che suonda sedrezza plitost al scalem ault ed ad ulteriurs interessents. Cheu vegn ei era raschunau dallas scopertas fatgas mond alla tscherca da praulas adattadas per l'ediziun nova. Dils ulteriurs temas less jeu buca palesar dapli, spe-rond ch'ei cazgi a biars collegas da tedlar ellas e d'integrar lur cuntegn ell'instrucziun sco ei cunvegn al singul. Propostas da scolastas e scolasts per temas ed auturs d'emissiuns ein adina beinvegnes. Critica constructiva maunca atgnamein aunc adina, sche zatgei ha plaschiu ni forsa era buc, dei in segn, che redactors ed auturs sappien tgei che vus tartgeis da lur lavur.
Richard Cavigelli

Cuntegn e datas d'emissiun

05-04-84	Jeu e la cuminonza (Historia civica)	scalem
09-04-84	da Martin Cabalzar, Cumbel	superiur
Questa emissiun intenda da svegliar igl interess per fatgs dalla cuminonza. Premissa per saver cundecider ei s'informar per enconuscher la structura ed ils mecanissem da decisiun en nies stadi. Scadin ei sfurzaus da s'integrar en siu ambient. Quei caschuna magari conflicts, cunzun lu cu ins sto giugar rollas che secumportan buc. Malgrad tuttas atgnadads e diversitads ha nossa tiara tutina anflau in numnader general, ina unitad.		
03-05-84	Il niev cudisch da praulas	scalem
07-05-84	da Toni Halter, Vella	superiur
Il redactor dil vegl cudisch «Nossas praulas» ei daditg alla lavur per redeger ina nova collecziun da praulas romontschas. Ei vegn raquintau ina praula e declarau ils elements ch'ina praula cuntegn. Plina-von intervegn igl auditur en in discuors co il redactor ei vegnius a frida cun siu pensum.		
17-05-84	Guardagôt e razgeder (intruidamaint da clamada)	scalem
21-05-84	da Valentin Bearth, Casti	superiur
Dus clamadas viglias tgi èn tar nous bagn ancunaschaintas vignan cò delucidadas digl intruidader da clamada. Scu blers oters mastiers èn er chels dus sa midos considerablamaing. La tecnica moderna ò er cò piglia igl suramang ed uscheia èn er viglias expressiuns rumantschas da noss luvrants da gôt segi precint da crudar an amblidanza. – Digl reminent sa trattigl da dus mastiers preferias da noss giovens.		
07-06-84	Plauntas medicinelas	da la
18-06-84	da Romedi Reinalter, Samedan	5. classa insü
L'abüs da medicamaints es üna dumanda fich actuela – per nossa sandet e per nossas chaschas d'ama-los. L'interess per plauntas medicinelas gioda ün renaschimaint. Güsta perque ans allegrainsa sün quista emischiun. L'autur, ün paschiuno botaniker, ans do üna stupenda survista. Las 4 paginas A–D, stampadas eir sün ün fögl dobel pels infaunts, paun gnir retrattas gratuitamaing tar la Stampa Romontscha 7180 Mustér (tel. 086-7 54 41).		

Jeu e la cuminonza

(Historia civica)

da Martin Cabalzar, Cumbel

Introducziun

Buca che temas ord l'*instrucziun civica* possien gest entusiasmar il scolar ed imprendist. E tuttina vegn ins confruntaus quasi mintga gi cun organisaziuns, uffecis ni structuradas dalla politica. *Politica munta convivenza humana*, il viver in sper l'auter en cuminonza. Oz lein nus fastisar entgins mecanissem da quella convivenza e prender sut la marella ils conflicts che san sedar leu nua che carstgauns vivan ensem. Ei dat era tensiuns internas, leu nua ch'in carstgaun gioga ni sto giugar rollas contradictorias. Malgrad tuttas *diversitads* ei nies stadi svizzer tuttina in exempel perschudent ch'ins sappi *s'unir ellas caussas da muntada fundamentala*.

Ina retscherca spontana denter scholars ed imprendists ha attestau eclatantamein ch'els tegniun buca gest la massa dalla politica. Deriva quei dil manco d'informaziun ni forsa era dil fatg che la politica ei daventada oz aschi cumplicada ch'ella ei buca per tut prezi accessibla immediat al sempel burgheis. Negin sa denton s'isolar e viver diltuttafatg da siu persei. Scadin ei sfurzaus da s'adattar a siu ambient, far concessiuns e s'integrar. En vesta a quei fatg san ins sedumandar tgei poesia (Il pur suveran ni Ringelria) representa pli bein la situaziun actuala? La libertad dil singul vegn restrenschiada en favur dalla cuminonza.

Il *process d'integrasiun* entscheiva gia en famiglia. Quella integrasiun numnein nus era *socialisaziun*. Socialisaziun vul pia dir sorprendere las *normas* e la *tenuta* dalla gruppa ch'ins fa gest part. In segn exteriur da quella integrasiun ei magari la medema vestgadira ni la medema lunghezia da cavels.

La *socialisaziun primara* (famiglia, parentella, lungatg, religiun) sefa senza ch'ins vegni d'influenzar sez quei process. Ella *socialisaziun secundara* (scola, clamada, uniuns, partidas) encuntercomi sa il pertuccau per ordinari eleger sez.

Era ti giogas sco scolar ed imprendist pliras rollas. Sche ti stos giugar memia bia rollas e sche quellas ein memia differentas ina da l'autra, san *conflicts* neschier ordlunder.

Conflicts san menar a depressiuns, tensiuns ni agressiuns, tut secund la costituziun psichica dil pertuccau. Impurtont eis ei che mintgin imprendi dad ir entuorn cun conflicts ed improvi da sligiar quels a moda adequata.

Era el stadi dat ei conflicts. Numerusas *gruppas d'interess* emprovan da far valer lur influenza. En Svizra secristalliseschan gruppas d'interess politic (partidas), cultural, confessiunal e principalmein economic. Era cheu ston ins tscherchar il dialog per metter

sut tetg tut ils meinis ed interess. Toleranza ei ina impurtonta premissa persuerter. Ils politichers ston intermediar denter las posiziuns extremas e tscherchar il cumpromiss.

Pliras organisaziuns da giuventetgna sestentan era per tes interess. Era las partidas vulan cun lur secziuns da giuventetgna dar ureglia a tes interess. Era ti eis pia envidaus da s'engaschar!

FAGEIN NUS BUCA SEZ POLITICA, VEGN EI FATG POLITICA CUN NUS!

Il pur suveran

Gion Antoni Huonder

Quei ei miu grep, quei ei miu crap,
Cheu tschentel jeu miu pei.
Artau hai jeu vus da miu bab,
Sai a negin marschei.

Quei ei miu prau, quei miu clavau,
Quei miu regress e dretg.
Sai a negin perquei d'engrau,
Jeu sun cheu mez il retg.

Quei mes affons, miu agen saung,
Da miu car Diu schenghetg.
Nutreschel els cun agen paun,
Els dorman sut miu tetg.

Gie libers sundel jeu naschius,
Ruasseivels vi durmir,
E libers sundel si carschius,
E libers vi murir.

Ringelria

ord la gasetta Viva

Giu a Cuer'ei serimnada
d'emploiai ina roschada
che sesentan gronds signurs
visavi luvvers e purs.

Lur controllas ein exactas
seigi multas ni er taxas
Quei bein paga grond e pign
con dependa dil padrin.

Gie partidas delicatas
che sesentan democrat
prospereschon gi per gi
sepitgond cun il marti.

Litteratura consultada e cussegljada

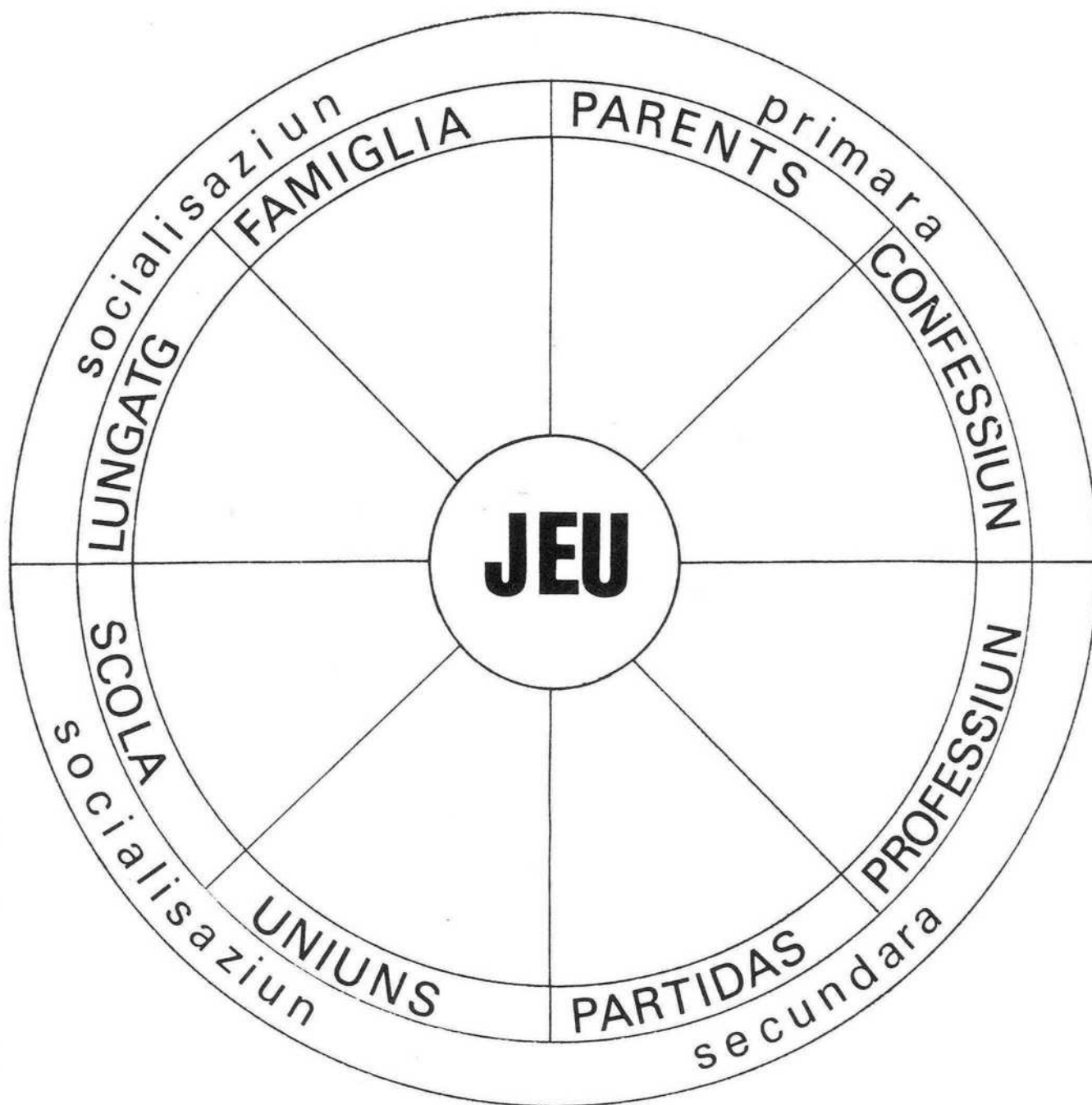
Furer, Alois: Staatsbürgerlicher Unterricht in Bild und Wort. Krattiger 1981

Tuor, Iso: Politik geht uns alle an. Krattiger 1981

Krattiger, Ernst: Neue Staatskunde der Schweiz. Krattiger 1980

Koller, Walter: Staat und Gesellschaft. Sauerländer 1977

Baumann, Urs: Staatskunde: Sauerländer 1980

Pensum:

Dessegna en mintga sector in object ni simbol che representa la gruppa concernenta!

NEGIN SA VIVER PERSULS. SCADIN STO S'ADATTAR ALS AUTERS, EL STO S'INTEGRAR. QUEI PROCESS NUMNEIN NUS **SOCIALISAZIUN**.

Pensum:

Ponderescha e nota ils criteris che differenzieschan:

a) la socialisaziun primara:

b) la socialisaziun secundara:

Tgei rollas gioghel jeu?

1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	
9	
10	
11	

**Rollas cun finamiras
differentas san menar a
conflicts e tensiuns**

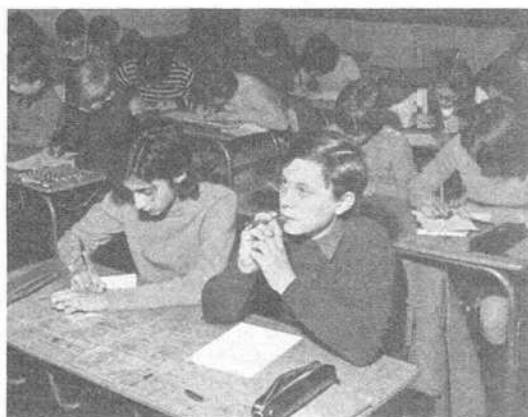

uniun da ballapei

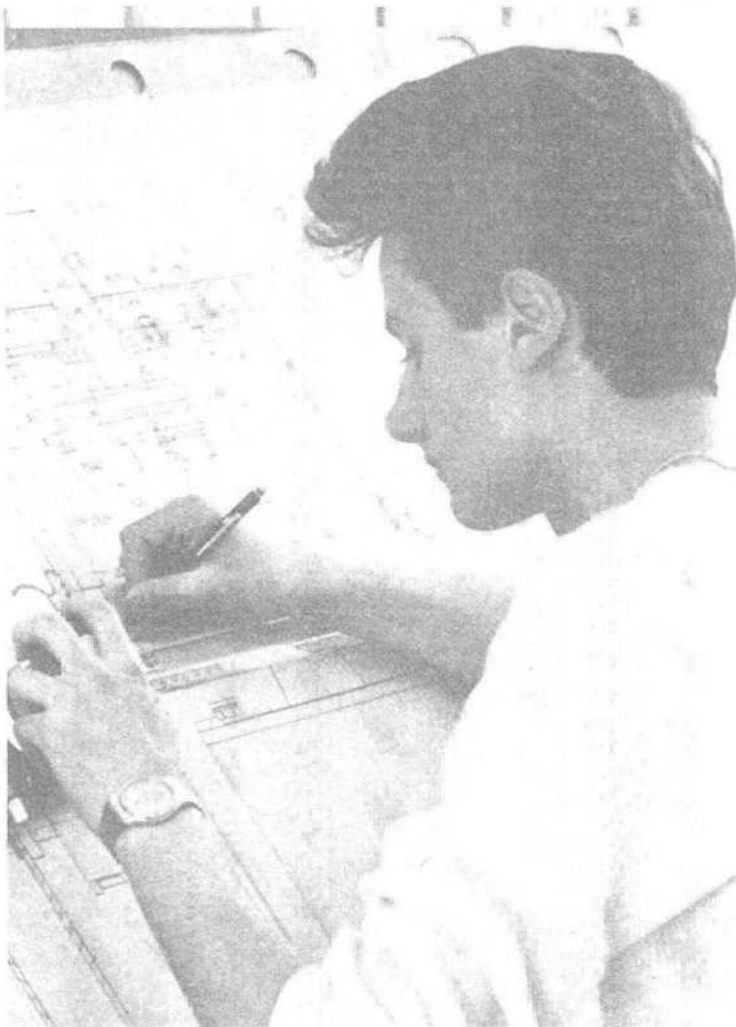
Descriva cuortamein ils conflicts che san sedar!

ir cun moped

scola e pensums da casa

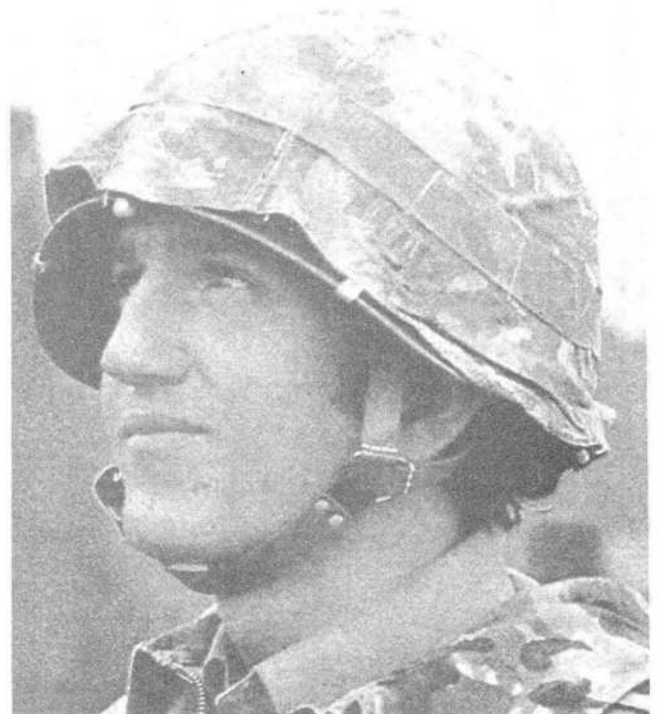
clamada

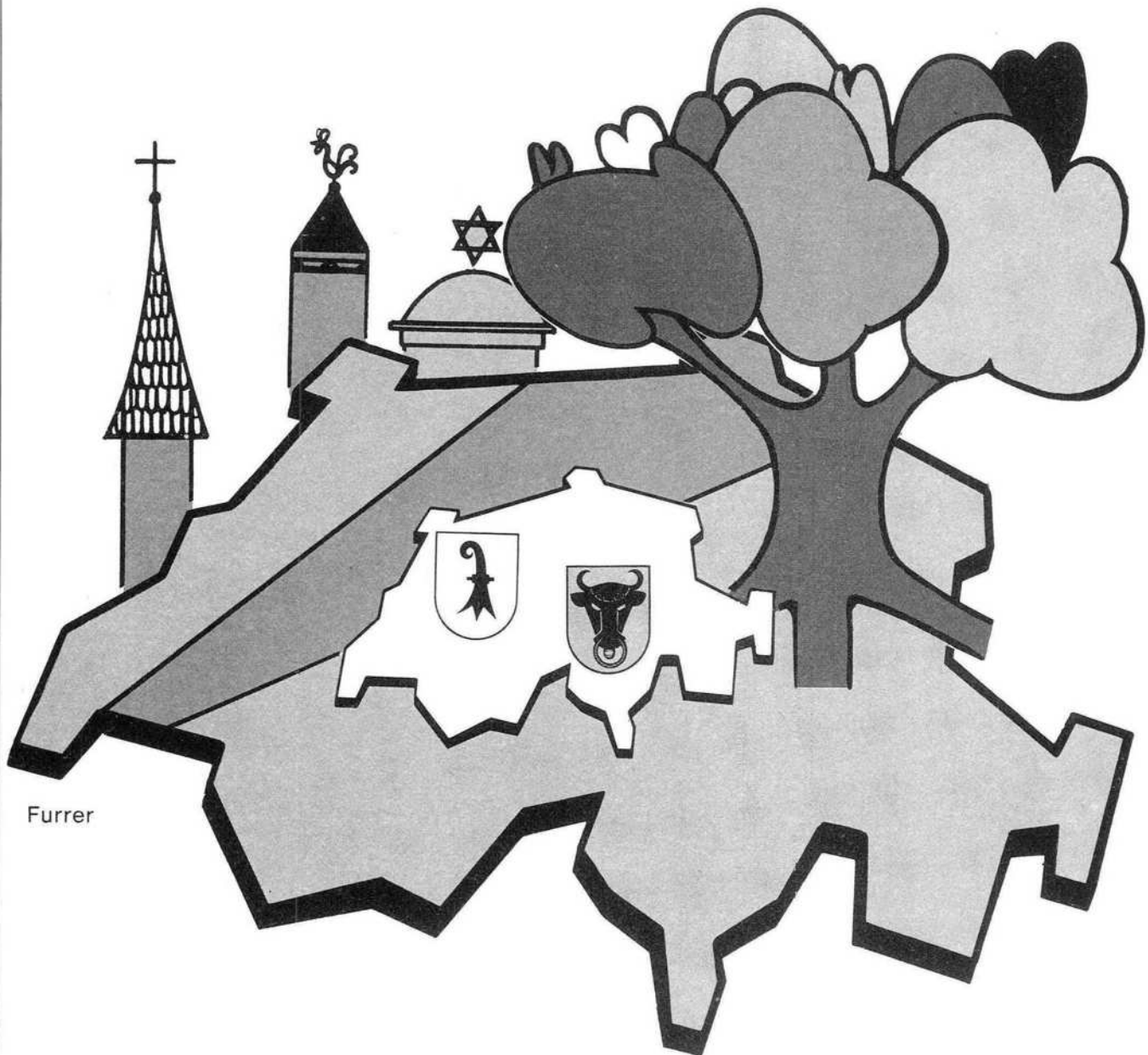
Descriva il conflict!

survetsch militar

actividad sportiva

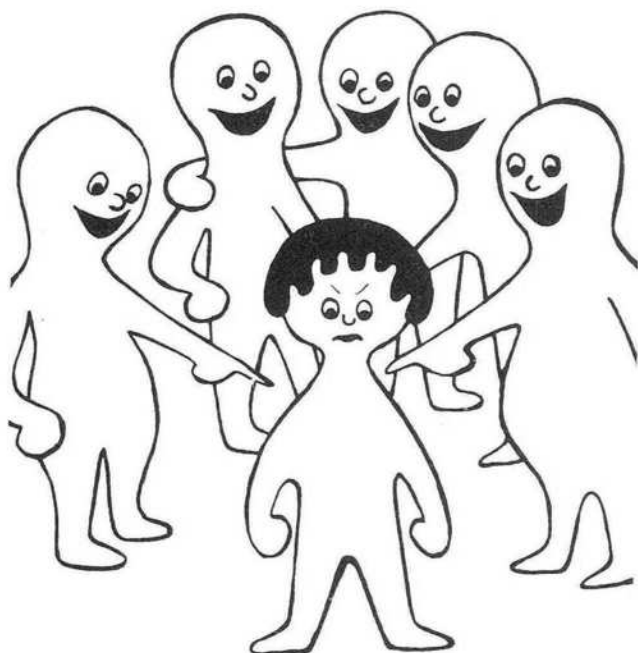
Furrer

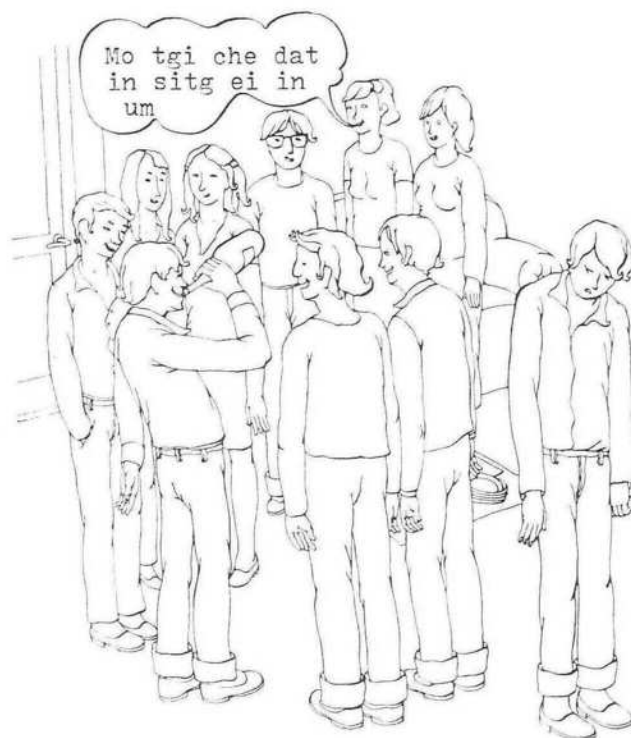
Co se presenta la diversidad da nossa tiara?

Diversidad = Pluralissem

Tgei gruppas emprovan d'influenzar la politica da nies stadi?

La pressiun da s'integrar

In niev cudisch da praulas

da Toni Halter

La praula (en general)

Sche nus discurren dalla praula en general, vein nus en egl aschibein la praula populara sco la praula litterara. L'emprennumnada ei la pli veglia; ell'ei il model da l'autra. Ditg avon che l'istoria litterara d'in pievel entscheivi, cursava il raquen dad um tier um. Ins vesa ella praula ina ierta indogermana e crei che Homer (800 a.C.), cu el ha creau ils epos l'Odissea e la Illias, hagi obteniu fermes impuls neu da leu. A pèr culla praula numn'ins la detga e la legenda. La praula ei da quellas treis specias la pli artistica e la pli universal. Ella ei buca ligiada vid in liug sco la detga, buc exnum vid ina religiun sco la legenda. Denton ensiara ella motivs transcendentals. Quei ei in indezi dapli per sia vegliadetgna. Igl ei gie enconuschent che tut ils pievels dil mund han possediù ima-

ginaziuns davart l'existenza dalla deitad e normas moralas e socialas ditg avon ch'els vegnien civilisai e missiunai d'ina u l'autra cuminonza religiosa.

La morala dalla praula ei semplia e clara: ei vegn remunerau il bien e castigiau il mal. Ei dat era in perdunament pil prezi d'ina expiaziun severa. Il herox ei mat persul u il giuven dils frars, la spusa (conquistada) ei feglia persula u la giuvna dallas soras. Omisdus ein individis senza cuolpa e senza malart. Lur via ei semnada cun impediments, lur viadi ei ina cadeina d'aventuras. Ella figura d'animals ni dad essers mitologics, nanins, follets, dialas, ella figura da magiers, eremits, da glieud veglia nunpareivla, da strias e striettas arriva il bien cussegl. Baul eis ei in etg, baul ina plema, ina squama ni in cavegl, baul ina semenza ch'ensiara la forza magica. Il premi per las aventuras prestadas ei la ventira dils conjugals e la beinstonza. Il premi per ina gronda suffrientscha, per ina cardientscha affonila ei il s. parvis.

Cun tut las aventuras ch'ella ensiara, selai la praula buca cumparegliar cul roman d'aventura. Ella semova memia alla surfatscha, ei maunca ad ella la dimensiun psicologica. Ses heroxs ein d'ivur, sias princessas da tschera, figuras senza saung e calira. Ellas ein tschentadas e vegnan muentadas sco quellas dil schah per ch'il giug succedi, buca pervia dad ellas sezzas. Cheu vegn il cunterherox scarpau en tocca, la stria stuschada el fuorn ardent, senza che la cumpassiun sereghegli; il herox da sia vart passa sur la tribuna, senza ch'igl auditor u lectur vegli esser s'identificaus cun el. Ils affons fan d'indians, quei fan els, mo buca da tredischins ni da gions-cavvers. La praula ha la qualitat d'in poem abstract. Ella relata dils fatgs nius, senza s'empitschar da motivaziuns e reflexiuns. Il sentiment, quei dun human d'empren rang, resta nunrisguardaus. La descripziun digl ambient ei reducida sil minimum. Pil solit eisi detg gia cull'emprema construcziun tgi che zatgi ei, nua, cu e cun tgei quita ch'el semudregia.

«Ina dunna giuvna era ida inagada avon ina casa nua ch'ei havevan stiva biala, ed ella fuss era ida bugen siaden a saltar, sch'ella vess buca giu in affon sin bratsch.» (Crestomazia)

La praula ei educativa, denton buca moralisonta. Ella sorta d'ina situaziun disturbada, seigi quei muort malsogna u pupira ni muort ambiziuns temerarias, ed arriva suenter hurschas e debachels a relaziuns equilibradas; ella restaurescha igl uorden. La liberaziun ei in tema central dalla praula. En quei semanifesta sia affinitad culla religiun.

*«En quest pauper liug da spetga
Neu denton e gida mei,
Che jeu possi da vart dretga
Star in di leu spera tei.» (Consolaziun)*

Apparentamein senza intenziun unescha la praula il damaneivel cul lontan, il capeivel cul nuncapeivel. Sia simbolica aulza il sempel raquen sil scalem litterari. Ins ei pli e pli dil meini che la praula populara seigi buca sortida dil collectiv anonim, anzi ch'ella seigi l'ovra da poets nunenconuschents.

En ina collecziun da praulas, edida pil pievel, entu-pein nus exempels che corrispundan buca diltut al model dessignau. Il raquintader ha mess vitier u schau naven detagls. Per ina femna per semeglia ei la tentaziun maneivla d'ornamentar ambient e persunas, per in fumegl dad alp d'accentuar quei ch'ei rubiesti u burlesc. Ellas nianzas reflectescha la praula rimnada il maletg da siu raquintader. Sper la praula populara setschenta la praula litterara, vul dir quella ch'igl autur tal e tal ha scret. Ell'ei differenta, mo per quei buca meins captivonta. Ins patratgi allas creaziuns da Hans Christian Andersen! La tendenza humanisonta ei evidenta. Empei dil schabetg magic passa il schabetg admirabel, las sentenzias crudei-vlas crodan daven.

La praula romontscha

Casper Decurtins scriva ell'introducziun al tom II dalla Crestomazia ch'el hagi anflau en tiara romontscha praulas che tenor lur tip seigien las medemas sco quei ch'ins anfli sin tut il mund. Sin lur viadi da pievel tier pievel prendien ellas tratgs naziunals, sevestgeschien ellas cun bategls e fittems dalla cuntrada, s'adatteschien ellas all'urdadira dil patriot, salvond denton il coc original da tempra universal.

Leza Uffer, rimnader e perscrutader erudit dalla praula romontscha, s'exprima en siu epillog tier «Rätoromanische Märchen» da medema maniera. Quei che detti il dretg a nus da plidar da praulas dils Retoromontschs, di el, seigien la moda da raquintar e l'adattaziun alla moda da viver dil numnau avdont.

Ni in ni l'auter dils dus scienziai plaidan d'ina praula d'origin romontsch. La damonda, sch'ei dat ina tala ni buc, resta aviarta. Uffer menziunescha il tratg realistic e raziunalistic che distingua «nossa» praula da quella dils pievels vischins. Savens udin nus la finiziun stereotipa: *E lu ein els stai rehs avunda per tut lur veta*. Igl acquist da rauba e daners ei ina dallas siat beadedads pigl avdont muntagnard. Plinavon eis el inclinaus da scursanir e simplificar la praula, el senuspescha gnanc da privar ella da siu vestgiu magic. Mussadras da scoletta sursilvanas che fan u han fatg diever da «Nossas Praulas», ediziun uss exausta dalla LR, ein buca incantadas da quei ch'ei apparentamein tipic romontsch; memia schetg e grop, din ellas.

En la praula «Schenderletga sut il vonn» (Aschenputtel) p.ex. munta la simplificaziun ina midada dil cuntegn. La buoba ei la feglia giuvna d'ina mumma che veva treis feglias. Tier Grimm ei la buoba ina mesa orfna d'in bab che marida la secunda ga. Cheu arriva igl agid «d'ina femna veglia»; leu dalla mumma defuncta.

En «la feglia jastra» (Schneewittchen) croda igl epillog cul vischi da veider, culla vegnida dil prenci, culas nozzas e culla sentenza dalla madreigna, il sault en calzers da fier buglient, naven. Ei secloma cheu: Ils dus schumellins han mazzau la madreigna. La mumma dalla buoba ei buc ina regina, anzi semplamein «ina femna maridada». Ils dudisch schumellins (empei da siat nanins) smanatschan alla buoba ch'els brassien ella en ina cazzetta, sch'ella laschi

entrar la madreigna. La finala fan els «il pli ed il meins» per decider sur da sia sort. Il dialog cul spieghel ei schaus daven. L'urdadira dil muntagnard, secca e stgira, seresplenda el raquen sursilvan. Strusch bucca da rir, senn nuot per accessoris belletristics. El projectescha siu senn democratic ella praula da retgs e reginas, el lai far la tscharna sur veta e mort dalla buoba.

Il giavisch malperdert

Ina praula

Ei era inaga in signur ed ina signura che vevan buc affons, ed els havessen giu aschi bugen in fegl ed artavel. Els rugavan Niessegner ch'el dessi in affon ad els, e la signura, empau malpazienta, metteva vitier: E sch'ei fuss in cun pial siarp! Suentar in pèr onns parturescha la signura in affon, ed ei era in buob. Mo per gronda sgarschur da tuts ston ins constatar ch'el veva la pial d'ina siarp. La mumma fuv'ussa enriclada d'haver fatg in giavisch aschi malperdert, mo tut bargir e lamentar gidava nuot, ed ins ha stuiu patertergar, co zuppentar el a lur parents che vulevan dispet mirar igl affon. Denter lur parentella han els anflau ina matta, alla quala els han saviu confidar il pign. Quella ha tratg si ed educau el en ina part dil casti, nua che negin astgava entrar auter ch'il bab. Cu il fegl ei staus carschius, sche ha el tutteninaga mess giu la pial siarp ed ei staus in giuven normal. La matta ei stada buca pauc surstada da quei ed ei ida pei a pei a clamar il bab. Lez ei selegraus d'haver in aschi bi fegl ed ha fatg vegnir scolasts a dar scola ad el en tut quei ch'el stueva saver, ed el ei daven-taus fetg perders.

La mumma denton astgava mai veser el senza la pial siarp. El ha detg al bab ed alla matta, che sche la mumma vesessi el autruisa, stuessi el fugir, ed els savessien lu isar ora in pèr solas-calzer da fier per puspei anflar el. Per la paupra mumma era quei ina greva peina, ed ella senteva in desideri vehement da veser siu fegl sco ils auters vesevan el. Ella ha rugau e supplicau la matta, entochen che quella ha dau plaid da schar mirar ella dalla ruosna dalla clav en. Da quei ei la mumma stada cuntenza, e dallas uras fixadas ei ella vegnida ed ha viu siu fegl. Mo la visiun ei stada da pign cuoz. Strusch ch'il giuven ha sentiu ch'el fuva observaus dalla mumma, ha el priu siu fagot ed ei fugius per mai pli turnar.

Ussa ha ei dau ina terribla rabantscha en casa. Il bab sevilava e fageva reproschas alla mumma ch'ella s'empossi dalla fuigia dil fegl. La mumma bargeva e plirava, la matta steva mal, ed ei era in pauper viver sut quei tetg. Alla buna mumma ei la sperdita dil sulet fegl ida aschi per cor ch'ella ei morta dall'encarschadetgna. La matta banduna sinquei il survetsch en quella casa e va per encurir il giuven spariu. Ella ha fatg far in pèr calzers cun solas da fier ed ei ida, tochen ch'ell'ei arrivada en in spess uaul. Ditg ha ella buca saviu nua ch'ella seigi, tochen ch'ell'ei finalmein vegnida avon la camona d'in eremit. Or da quella ei in vegliuord sortius, al qual la barba alva tunscheva tochen giu sil venter, e quel ha dumandau

ella, nua ch'ella mondi e tgei ch'ella enqueri. La matta ha raquintau ad el l'entira historia e dumandau sch'el sappi buca gidar ella, silmeins da vegnir or da quei sgarscheivel uaul. Sinquei ei il vegl ius en camona e vegnius cun in terment cudischun, en il qual el ha legiu ina gronda piazza. Vonzei ha el lu detg alla matta: «Il giuven che Vus encuris ei lunsch naven da cheu. El sesanfla tier in retg, il qual ha elegiu el muort sia gronda savida per siu administratur, ed el vegn a spusar la feglia dil retg.» El ha lu indicau alla matta la direcziun ch'ella veva dad ir, e quella ha engraziau pil bien sclariment ed ei ida pli lunsch.

Suenter in viadi d'in onn e treis meins arriv'ella el marcau da quei retg. Cun endriescher vi e neu e cun bein s'enschignar vegn ella da veser il giuven mond a cavagl en cumpignia dil retg e da sia feglia. Uss era ella segira d'haver anflau il feagl piars, mo co far da plidentar el?

In di va ei ora la tuna ch'il retg rimni sia suita per far ina catscha, e cheu ei ella sepostada sper via, nua ch'ei stuevan passar. Arrivond il giuven sco emprem cavalier dil retg, seglia ella vi avon il cavagl. Mo il giuven ei buca disponius da dar audienza e dat d'entellir ad ella da suandar la cumpignia e spitgar ina megliera occasiun. Ussa mava ella tut tresta per quella via ora, nua ch'ils cavaliers eran daditg spari, e veva dau si la speronza da puder sedar d'enconuscher a quei giuven ch'ella veva senza tratg si.

Cheu tuttenina aud'ella il tri-trap d'in cavagl davos siu dies. Alzond il tgau ves'ella in cavalier a vegnend dallas varts; ei era il giuven ch'ell'encureva. Quel seglia ord siala e vegn neu ed embratscha sia parenza schend: «Perdunei a mi, sche jeu hai buc enconuschiu Vus anson; Vossas solas da fier eran aunc buc isadas atras diltut, e perquei hai jeu stuiu ir vinavon!» La buna matta mira ussa sin ses calzers e vesa finfatg che las solas eran perforadas ch'ins ual encurcheva. Ussa raquenta ella al giuven tgei ch'era curriu e passau dapi ch'ell'era semessa sin viadi. Udend il giuven che sia mumma seigi morta dall'encarschadetgna, eis el secontristaus. «Paupra mumma», ha el detg, «il desideri da veser tiu affon ha custau a mi la patria ed a ti la veta, e quei tut pervia d'in giavisch malperdert!» Sinquei dat el in ani alla parenza e di ch'ella dueigi mussar quel el casti; el retuorni lu vonzei culla cumpignia.

Ella ei ida, e cu ella ha giu mussau igl ani alla guardia, han ins menau ella avon la feglia dil retg. Quella ha retschert ella cun gronda cordialitad e fatg vestgir ella sco las damas dalla cuort. Cu ils signurs ein returnai dalla catscha, ha il giuven presentau sia parenza al retg e detg ch'el vulessi turnar anavos ella casa da ses vegls per visitar siu bab e bargir silla fossa da sia mumma. Da quei ei il retg staus cuntents, mo la princessa ha giavischau d'era puder far il viadi cun siu spus. Sinquei han els concludiu da far nozzas igl emprem, e quei ei lu daventau beingleiti. Lu ei il niev prenci cun sia princessa, cun la fideivla parenza ed ina gronda suita semess sin viadi viers la veglia patria, e jeu hai mai udiu pli zatgei dad els.

Ord: «Nossas Praulas»

Nies exempel

En «Il giavisch malperdert» arriva la liberaziun tut da sez, ins sa dir, per grazia da Diu – *sche ha el tutteninaga mess giu la pial siarp ed ei staus in giuven normal*. Giavisch ademplier, sco cu igl affon ei s'annunziaus. Mo la grazia admissa ei ina grazia cun resalva: affon, gie – mo cun pial siarp; cumparsa normala, gie – mo che la mumma ei sclausa dalla visiun. La mumma ei buc ina persuna sfarfatga, malvuglida u tuttavia nauscha, ell'ei mo malperderta, perquei ch'ella vul zunghegiar il destin, sfurzar neutier la ventira.

Quei ei falliu.

Quei che suonda ha buc il character da castitg, anzi d'*expiaziun*. Denton d'extrema direzia. La mumma miera dall'encarschadetgna. La survienta (parenza) sto isar ora in pèr solas-calzer da fier per ir ad encurir il giuven. Lez regorda a Josef d'Egipta. El ei senza cuolpa e persunifichescha la giustia e buontad divina. Igl eremit el grond uaul survarga en sia muntada buca la clischa dil muossavia.

«Il giavisch malperdert» ei en sias structures ordvart subtila. Siu cuntegn psicologic ed il manco d'elements magics qualificheschan ella per praula novelistica.

Dessejns: Toja Isenring

Guardagôt e razgeder

da Valentin Bearth, Casti

Noss gôts

Igl guardagôt lavoura ainten igl pi bel luvratori, digl mond, aint igl gôt. Tot tenor interess e puntg da vista sa preschainta en oter maletg da chest ambiain. Pader Alex. Lozza canta igl lod digl «taimpel gotic maiestous», admirond la contrada cugls îgls digl poet.

Gôts grischungs

Stgeirs gôts grischungs, rasos sen spond'alpina cantonts agl tschiel profund canzung divina:

Saleid a vous! – Stung cò tot pansarous, scu ainten taimpel gotic maiestous; –

Cun detta nonvasevla corr'igl vent sur vossa tastatura en mument,

e mintga dasch sa meid'an arpa d'or; scu tar sarvetsch divin ia dolz igl cor!

Cun feils d'argent atras voss fanestrungs teir'igl suglegl, sverschond, igls sies cardungs.

Las pitgas èn voss bests, schi bagn turnias, tg'an artgs s'ambratschan, cunter tschiel tandias!

la vign tar vous cugls cantadours plimos, en fugiteiv, tgi tschertga pasch e pöss!

Cunfiert am dat voss mievel ramurar; pi lev tras voss arviout, scu blava mar,

am rei gl'azur! – L'umana noschadad ambleida cò e l'atgna fraschlada!

Vous taimpel sontg da Dia, tgers gôts, stet bagn: az lasch, igl cor pi lev, igl spiert saragn. –

Nez ed adiever

èn igls aspects impurtants digl econom. La surfatscha digls gôts grischungs maseira ca. 174 000 ha. Chegl è ca. $\frac{1}{4}$ digl areal da noss Cantun. Mintga abitant da noss Grischun posseda damais buldant ena ha gôt. La media svizra è cun 0,18 ha per tgea ple tgi $5 \times$ pi pitschna. Chellas cefras comprovàn la muntada da nossas tendas verdas per l'economia publica e pigl bagnstar general. La producziun da lenna dat pang e lavour a blers mastirants. Pinar 1000 m³ lenna corrisponda a l'occupaziun da dus

omens durant en onn. Onn per onn vignan sdaranos an Svizra prest 4 milliungs m³ lenna.

Eir a gôt

era pi bod ena occupaziun accessoria digls pours. La cultivaziun digl gôt cumpeggia dantant dasper pinar plantas, scursar, sobrager, fastager e transportar er igl schurmetg digl gôt. Siva digl onn 1976 exista la

lescha federala per schurmetg digl gôt

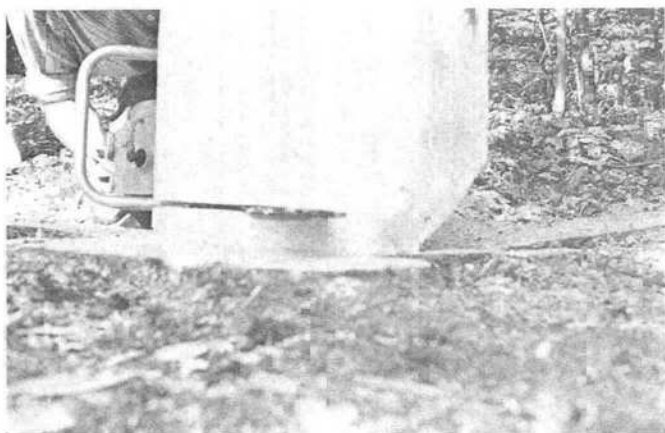
Chella rastranscha igl adiever segl quantum da lenna tgi crescha mintg'on. La facultad existenta è damais da mantigneir. Gio dei avant l'introducziun dalla lescha federala reglavan tschantamaints tgira e nez digl gôt. Igl gôt, tgi protegeva igls abitadis da bovas e lavegnas, era igl «gôt scumando», an ladin igl «god scumandà», en Surselva igl «uaul embaniu» e la «schetga». Tals urdens dateschan gio digl 13avel tschentaner.

Ozande è er igl «eir a gôt» davanto ena lavour profesiunala. Nous distinguien treis differents mastiers:

1. Igl selvicultour cirquital (inschigner forestal dipl. SOT)
2. Igl selvicultour da revier (igl gôter)
3. Igl guardagôt

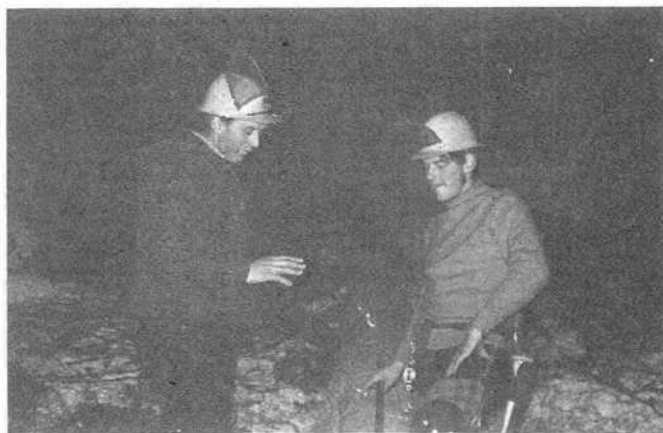
1. Igl guardagôt

è per blers mattatschs igl mastier preferia. E tants lessan neir selvicultour da revier. Pacs dantant tgi

La rezgia a motor an funcziun

reusseschan, partge igls posts a disposiziun en stgers. E scu dapertot: mintga professiun è sias dus varts, ena suglialeiva ed ena sumbrivanta. La staschung digls deis bels, curatgi «mintga dasch sa meida an arpa d'or», sa baratta cugls meis da neiv e sglatsch. Eir a gôt è anc adegna – er cugls indrezs moderns – en strapatsch ed ena lavour privlousa. Las statisticas digls accidaints en lecziuns seriousas.

Amprandist e mester

Parchegl stò er mintga candidat da guardagôt disponer d'en attestat digl medi, tgi testifitgescha buna sanadad e constituziun. Igl reglamaint prescreiva meds da schurmetg obligatoris, uscheia igl casc, schurmetg da fatscha e tgommas, gants, calzers cun sola speciala etc. Igl guardagôt stuess esser allert e spert scu igl stgirat, robust e gaglerd sco igl tgamutsch.

maschina da scursar

Cunaschientschas tecnicas

Survista davart las lavours agl decurs d'en onn

Lavours forestalas	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
Lavours principalas												
pinar lenna												
smuntar, fastager												
Implantaziuns												
Tgira dalla pignoula												
Pinar or, runcar e zarclar												
Lavours accessorias												
Schurmetg cunter salvaschignas												
Mantignamaint (veias, ustanzas)												
Gidar a projectar veias												
Nez secundar: roma, dascha, gasignas												
Mantignamaint da gaffens e maschinas												
Lavours specialas												
Transport cun souas da gru												
Ustanza per lavegnas ed uals												
Biagier veias												
Recaltger semenzas												
Curtgign da pignoula												

El absolva en
amprendissadi

da treis onns tar en selvicultour da revier. Differenzas regiunalas dallas relaziuns forestalas, p.ex. tar-ragn e situaziun d'avertura caracteriseschan la lavour digl menaschi. Las lavours essenzialas digl guardagôt an muntogna cumpeglian dasper pinar plantas e transport er biagier ustanzas cunter avas e lavegnas. An la Bassa s'occupescha igl guardagôt daple cun la cultivaziun da pignoula an curtgigns (Baumschulist). Ozande vo nign ple a gôt angal cun cuntgidela largia (sigurign), rezgia, zappign e cogns. Tras la selva sgargiatta e gregna la rezgia a motor; tractor e camiungs ramplazzan tragliung e manadeiras.

Igl reglamaint federal (1983) ordinescha e reparta igl pensum sen igls treis onns da giarsunadi.

Transport cun soua d'atschal

Igl selvicultour da revier

u gotêr totga tranter igls mastiers da gronda calameta. Cundiziun per la recepziun an egna dallas scolas forestalas da Maiavilla u Lyss èn dus onns pratica siva digl imprendissadi. Tots candidats on d'absolver en examen dad admissiung. La scolaziun

Ploma da lenna radonda (pilla)

cozza en onn. La scola da Maiavilla è en institut intercantunal. 13 Cantuns (UR, SZ, OW, NW, GL, ZG, SH, AI, AR, SG, GR, TG, TI) ed igl Principat da Liechtenstein èn participos. En curs annual dombra anturn 24 scolar. Igl examen è pretensius. Da 52 candidats digl onn 1983/84 èn 46 stos admess, e da chels on 25 (62%) reuschia agl examen.

Transport cugl camiung

Survista dallas professiungs

Nom professiunal	Scolaziun	Pensum
Luvrant da gôt	Intruidadi Curs digl rom (1-2 onns)	lavours praticas (pinar lenna, tgira, biagier etc.)
Guardagôt	Amprendissadi Curs digl rom (3 onns)	capogruppa, accordant pensums specials
Selvicultour dipl. da revier	Amprendissadi da guardagôt Curs digl rom Scola forestala (1 onn)	manar en revier forestal
Selvicultour cir- quitai Ing. forest. dipl. SOT (ETH)	Matura federala SOT (ETH) 8 semesters 1 onn practicum	manar en circuit forestal Uffecis cant. e fed. Biro d'inschigner

Scarger e sortear cun la grefla

Paralavegnas

Curtgign da pignoula

2. Igl razgader

Cun razger 1000 m³ lenna radonda u borras èn 2½ om fatschantos en antier onn. Chesta ploma dat ca. 700 m³ essas. 40–50 scrinaris u 20–25 legnamers on en onn lavour cun chest retgav.

La rezgia è igl plaz da lavour digl razgader. Igl

amprendissadi da razgader

cozza 3 onns. Igl reglamaint federal circumscreiva scu suonda sies pensum: Igl razgader s'occupescha dalla materia prima lenn e sia utilisaziun dalla borra (blocca) fignen allas essas. Sia lavour sa fò sen treis plazs:

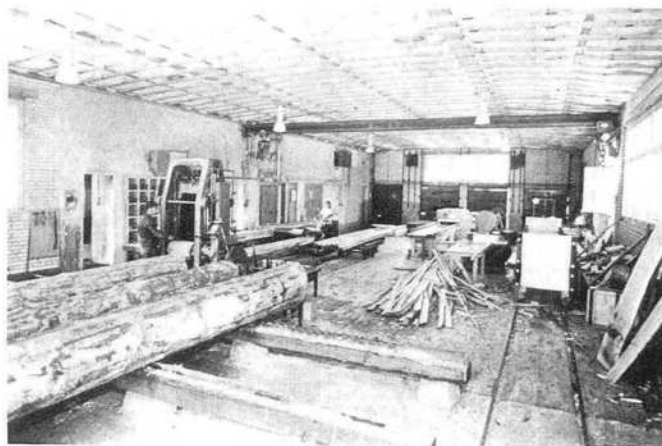
- igl plazzal da lenna radonda (rasena)
- la rezgia cun maschinas ed indrezs da mular plats rezgia
- igl deposit dallas essas

Igl reglamaint postulescha las sequentas fegnameiras directivas:

- lavours practicas
- cunaschientschas professiunalas

Igl pensum sa reparta segls 3 onns

1. onn:
 - organisaziun digl menaschi e process da lavour
 - distinguer las differentas schorts da lenna
 - applitgier maschinas ed indrezs
2. onn:
 - distinguer las schorts da lenn, qualitad e sbagls
 - indrizzar e manischar cun maschinas
 - amprender da mular plats rezgia
 - sortair e valetar borras ed essas
3. onn:
 - preparar ed exequeir lavours sur sasez
 - far rapports, glistas cun maseiras ed at-tests da furniziun
 - calcular retgav e prietsch e chintar igl domber digls turs e spertezza digls plats rezgia

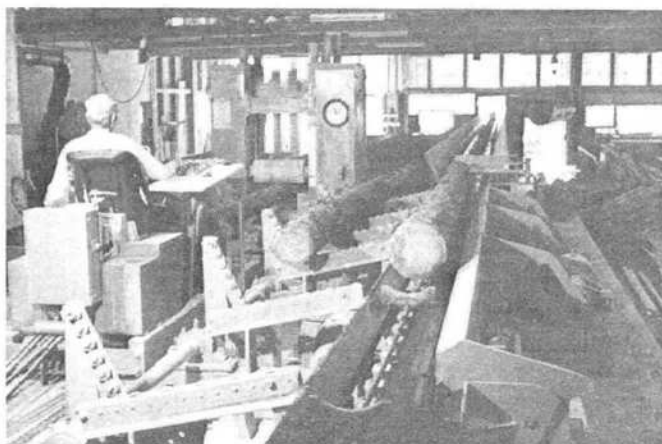

An rezgia

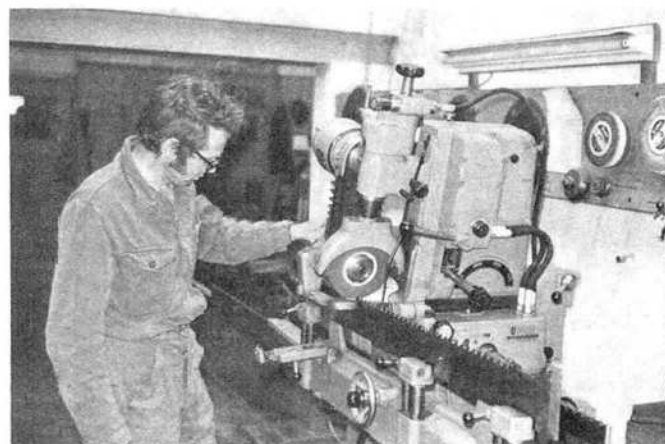
Cò domineschan las maschinas principalas: igl taler cun ples rezgias (Vollgatter) e la rezgia da bindella (Blockbandsäge). Igl taler sa cumpona da ples plats rezgia. La borra vign tagleda an en process da lavour an ples essas. La rezgia da bindella disponsa d'en sulet plat rezgia. Chel sa spleia sur dus gronds stgevs (scavs). La rezgia sa mova cun immensa spertadad. Siva digl singul tagl so igl razgader indrizzar la dimensiung (grossezza) dall'essa. Chegl è impurtant per l'utilisaziun dalla borra. Igl adiever dalla maschina pratenda exacta observaziun, cunaschientschas digl lenn e tgapientscha tecnica. Rezgias modernas vignan pilotadas digl computer. Igl razgader inditgescha agl computer la grossezza dallas essas. Lez magazinescha las indicaziuns an sia tscharvela e tschainta aint automaticamaintg igl nov tagl. Pan-

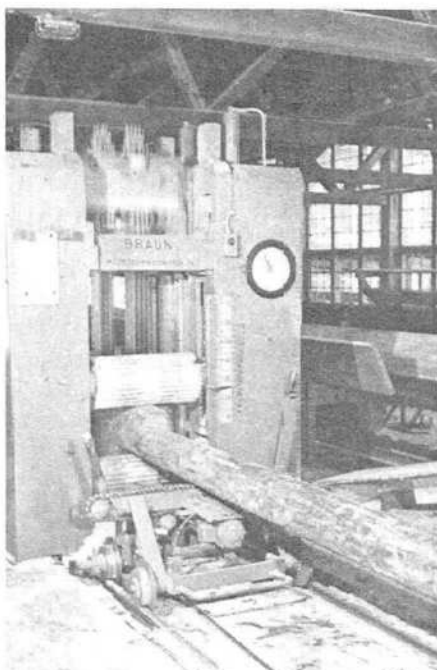
Tagler las borras

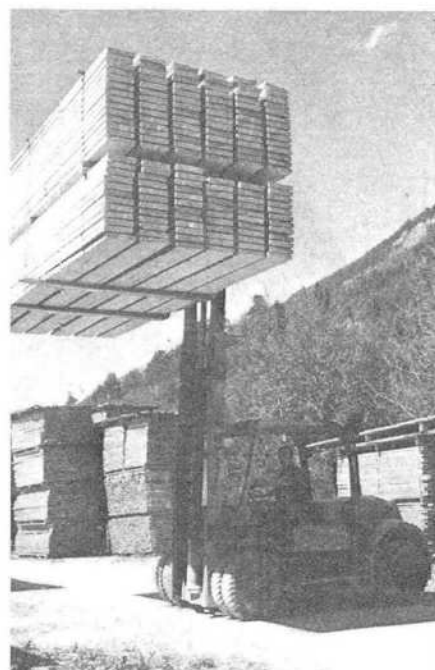
Transport automatiso

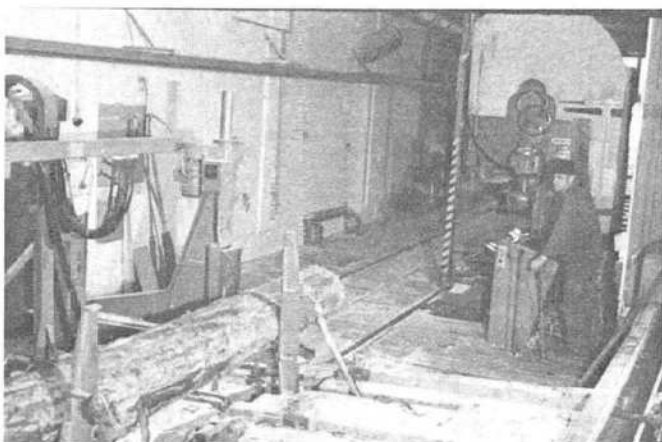
mular la rezgia

Principala: taler

Transport cugl dulzader

Antagl cun la rezgia da bindel

sar per la maschina sto dantant igl razgader. Igl razgader sesa sen sia sotgta scu igl pilot aint igl cockpit. Bagn mulo, è mez luvro! La qualidad digls plats rezgia decida davart la qualidad dallas essas. «Mulet» è igl sagond mastier digl razgader. En pensum tgi prattenda fegn sentimaint ed anschign.

Segl plazzal da deposit s'amplungan las essas. Tot è bagn ordino, tenor dimensiung, qualidad ed adiever. Chest plaz è la vitrigna dalla rezgia. Agl razgader

porscha chella lavour aint igl liber amparnevla variaziun. Cò cattainsa indrezs da transport e per depuner: grus, greflas, dulzaders e tractors.

Igl examen professional

è d'absolver an las 3 categorias:

a) lavour practica: (12 h)

- classifitgier borras
- indrizzar la maschina principala
- tagler aint borras
- rugalar e raffinar lenna da diever ed essas
- mular e rugalar maschinas e gaffens

b) cunaschientschas professionali:

- cunaschientschas da material (1 h)
- cunaschientschas da maschinas e gaffens (1 h)
- cunaschientschas generalas (1½–1 h)
- quint digl rom (1 h)

c) formaziun generala: (scola 6–8)

Pigl examen ò igl amprandist da preschantar sies diari professional. La lavour practica vign valetada dobel.

Plan d'instrucziun dalla scola professiunala

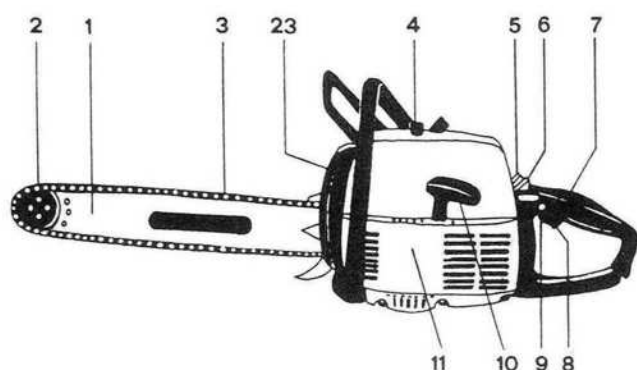
Chel cumpeglia igls roms specifics digl mastier e l'instrucziun generala.

Roms	1.	2.	3. onn	total leczziuns
1 Cunaschientschas da material	40	40	40	120
2 Cunaschientschas da maschinas e gaffens	40	80	40	160
3 Cunaschientschas generalas digl rom	80	40	80	200
4 Quint digl rom	40	40	40	120
5 Instrucziun da menaschi	40	40	40	120
6 Instrucziun civica e d'economeia	—	40	40	80
7 Tudestg	40	40	40	120
8 Quint	40	—	—	40
9 Gimnastica e sport	40	40	40	120
Total	360	360	360	1080
Deis da scola per emda	1	1	1	

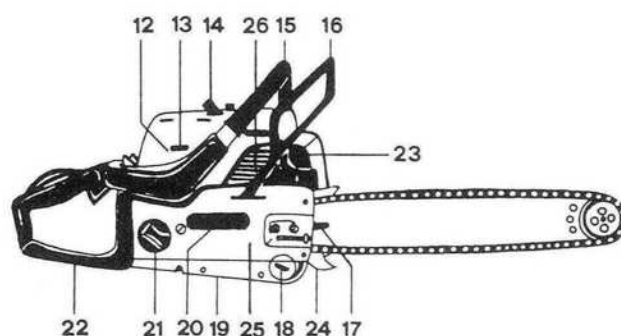
L'instrucziun professiunala absolvan igls amprandists pigl avignair a Zug. Igls curs professiunals d'in-

troducziun (2 emdas per onn) vignan salvos a Biel an la scola speciala per l'enn.

Las parts principalas dalla rezgia a motor

- 1 Schwert
- 2 Umlenkrolle
- 3 Kette
- 4 Dekompressionsventil
- 5 Kontaktschalter
- 6 Choke
- 7 Gashebelsperre
- 8 Gashebel
- 9 Gashebelarretierung
- 10 Handgriff des Starterseils
- 11 Startervorrichtung
- 12 Luftfilter
- 13 Vergaser
- 14 Zündkerze
- 15 Tragbügel
- 16 Kettenbremse
- 17 Kettenspannvorrichtung
- 18 Öltank
- 19 Regulierschraube für Kettenölaufuhr

- 20 Kupplung
- 21 Benzintank
- 22 Handgriff
- 23 Schalldämpfer
- 24 Krallenanschlag
- 25 Kettenraddeckel
- 26 Zylinder

Inditge igl nom rumantsch d'asper la versiung tudestga!

Cadagna, claveglia da contact, reiel pigl gas, giouv, filter, ventil da decumpressiung, spada, fragncadagna, tanc d'ieli, manetsch, grefla da resistenza, cilinder, accuplamaint, candeila, girela (rudela), schoc, carburatour, lievgia da gas, spancadagna, tanc da benzin, manetsch dalla soua d'aviar, viertgel dalla rodacadagna, surdigna, cundrez d'aviar (d'impuls), reiel per dosar igl gas, struba per dosar igl ieli da cadagna.

Pensum 1:

Fasche oss en profil dallas cundiziuns e premissas professiunalas pigl mastier da legnamer?

- An Svizra vignan onn per onn pinos ca. 4 milliungs m³ lenna. Tge mastiers èn occupos digl pinar fignen tar la mobiglia?
Quants mastirants fissan occupos e quant dei, supponia tgi tot chest quantum lenna niss elavuro an noss paeis?

Pensum 2:

Tge prietsch sto scrinari Sonder paer per 15.325 m³ essas grossas da pegn, franco luvratori?

Do:

prietsch per borras dasper veia	frs. 180. – /fm
transport an rezgia	frs. 16. – /fm
Razger	frs. 85. – /fm
Gudogn e risca	6%
Explotaziun	79%
Transport an scrinareia Sonder	frs. 14. – /fm
Sconto an favour digl client Sonder	2%

Tschartgea:

Prietsch total per 15.320 m³ franco luvratori?

(Chest chint è en exampl per calculaziun per gl'examen final. Indicaziuns: F. Berger, expert, Razén)

Pledari

surmiran	sursilvan	sutsilvan	ladin	rumantsch grischun	tudestg
eir a gôt	ir ad uaul	ir a göld	ir a god	<i>ir a guaud</i>	Holzrüsten
pinar	pinar	tagliear lena	smerdscher	<i>tagliar laina</i>	Holzfällen
scursar	scursar	scurzar	scorzar	<i>scursar</i>	entrinden
tgavreir	encavrir	tgavrir	chavrir	<i>chavrir</i>	entrinden
(per far rascha)	cavridar				
tgavria, tscharsch	cavriu	tgavrieu, tgavrida	chavriz	<i>chavri</i>	entrindeter Baum
pinar or	pinar ora	pinar or	sclerir, zerclar	<i>sclerir</i>	durchforsten
fastager	fistagiar	fistagear	far fastèn	<i>fastagiar</i>	Holzriesen (reisten)
fastatg	fistatg	fistaitg	fastèn	<i>fastatg</i>	Holzriese
dasch/grouas	dasch	dasch	dasch	<i>dascharina</i>	grüner Tannenzweig
dascharigna/grouas	discharina	dascharegna	aguoglias da pin	<i>dascharina</i>	Tannennadeln
gasigna	cazzina	grezas/dascha		<i>sterpa</i>	Tannenreisig
brischlanga	miscalgia,	puscha/loba	puschas da pin	<i>miscalca,</i>	Tannenzapfen
	miscalca	bitschlàna		<i>puscha</i>	
pignoul	truscal (pigniel)	pignol	pinèt	<i>pignol</i>	Tännchen
cumatschi, sburtgia	tschaffun	truscel	sbarbüz	<i>truscal</i>	Tännchen (struppig)
arvalada		parvida*		?	am unteren Rand von
arvalar		parvidar		?	Waldwegen platzierte
					Rundhölzer, Rund-
					hölzer längs der
					Waldwege platzieren
					*Leitbaum/Leitplanke

Pledari

surmiran	sursilvan	sutsilvan	ladin	rumantsch grischun	tudestg
la rezgia	la resgia	(–)	(–)	<i>la resgia</i>	Sägewerk
igl taler cun ples	il taler cun pliras r.	(–)	il taler cun plüssas r.	<i>il taler cun pliras</i>	Vollgatter
rezgias				<i>resgias</i>	
la rezgia da bindel	la resgia da pindel	(–)	la resgia a bindel	<i>la resgia a bindel</i>	Blockbandsäge
la rasagna ta tracziun	la zuola da tracziun	(–)	la rasaina da tr.	<i>la rasaina da tracziun</i>	Einzugswalze
igl tgar auxiliar	il car auxiliar	(–)	il char auxiliar	<i>il char auxiliar</i>	Hilfswagen
la platta da resistenza	(–) / scut	(–)	(–)	<i>la platta da resistenza,</i>	Anschlagsplatte
				<i>il scut</i>	
igl scargeder	il scargader	igl scargeader	il s-chargeder	<i>il stgardiader</i>	Blockauswerfer
igl telecumond	(–)	(–)	(–)	<i>il telecumond</i>	Fernbedienung
igl gru (greiv)	(–) / tschaghegna	(–)	il grü	<i>il gru</i>	Kran
igl pedal	(–)	(–)	(–)	<i>il pedal</i>	Fusschalter
igls quaders	(–)	(–)	la laina squadrada	<i>ils squaders</i>	Kanthölzer
las essas grossas	las aissas grossas	(–)	las assas grossas	<i>las aissas grossas</i>	Dielen
?	?	?	?	?	Schwarte
					Spreissel
?	?	?	?		Riffelung
					Vorschubklinke
					Doppelbesäumsäge
					Schleifscheibe
					Einwurfsschacht
					Rückschlagsicherung
					Vorschubwalze

Tschartge las expressiungs rumantschas?

(Consulte «Professiuns/Pled rumantsch 2 (Rezgia)»)

Fotos: Uffeci forestal Grischun

Litteratura: «Der Forstwart», Berufsbild, pag. 18

«Die Holzernte», F. Reinhard, Basel, pag. 43

Pledari: Ladin, Oscar Peer

Sutsilvan, Curo Mani

Fotos:

Union svizra per industria da lennom
Via Motta 9, 3000 Bern

Plauntas medicinelas

da Romedi Reinalter, Samedan

Che cha l'umaun ho fat cun las plauntas medicinelas i'l decuors da l'istorgia

Adüna darcho as dumanda in noss dis davart la derivaunza dals prodots cha nus druvin: Es la verdüra gnida cultiveda in üert cun metodos biologicas u è'la gnida trattada cun tössis, es quel pullover fat our da launa u è'l fat our d'ün oter materiel, s'ho quella persona cüreda cun las metodos üsitedas u ho'la impundieu plauntas medicinelas?

Bgers traunter da nus haun bado cha la tecnica nu'ns ho purtos be la benedicziun, ma cha da las voutas, bger pü tard s'ho stuvieu constater ils fats negativs, culs quëls a nu's vaiva fat quint da prüm davent.

Üna granda pertschientualited dals medicamaints sun preparats sintetics, dimena our da substanzas chemicas, fattas in fabricas. A vegnan prodots adüna dapü ogets chi vaivan üna vouta ün origen natürel in möd sintetic. Scha's dumanda ad ün perit perche ch'els s'hegian decis per ün tel proceder, ans daun els per resposta: Ils prodots chemics sun pü stabils, pü dürabels, pü pratics ed eir pü bunmarchos. Uschè esa inclegiantaivel cha quists prodots haun piglio il suramaun.

Sül champ da la farmacia esa sumgiunt: Quels medicamaints chi vegnan prodots lo sun copchas, imitaziuns da las substanzas natürelas. A's imitescha p.e. vitamins, stimulants, a's s-chaffescha eir substanzas chi nun existan illa natüra. Quistas substanzas haun alura effets fich intensivs, ma be güst sün quels or-

gans chi sun dannagios. Eir quists prodots artificiels sun pü pratics, pü dürabels e pü bunmarchos cu'ls prodots natürels.

Illas cuorsas guadagnan be ils pü svelts e'ls pü fermes. Da quist fenomen es bullo eir nos möd da viver. Illa medicina guadagna quella substanza chi guarescha il pü svelt e chi ho l'effet il pü ferm. Our da quists prodots consista la granda part dals mezs d'agüd da la farmacia.

As lascha transpuoner quist möd da penser eir sülla biologia, süll'orma da l'umaun? Es quella verdüra chi crescha il pü svelt la pü sauna, es quel graun chi crescha il pü svelt il meglider, es quel pazchaint chi'd es guarieu il pü svelt darcho pü saun?

Fat esa cha nu's lascha imsürer l'effet da las plauntas medicinelas sün la guarischun d'ün umaun. A nu güdan dalm, ma pür cur ch'ün ho impundieu il medicamaint dis, eivnas e forsa mais a l'inlungia. E chi ho in quist cas temp da spetter uschè lösch, temp da's lier sü forsa minchadi il bratsch u la chamma, da bagner magari eivnas in fila ils ögls cun ova da chaminella?

Eau craj cha eir il möd cu cha's cura üna magagna saja fich important, cha's viva cun la malatia, cha's l'accepta e cha's occupa cun tela.

Eau craj cha saja indicho in quist lö d'intuner eir l'integrited da plauntas, bes-chas ed eir da l'umaun:

«Mincha esser, planta o bes-cha, rapreschainta ün'integrità, dominà d'ün'orma chi'd es daplü co la summa dals detagls cha'ls scienziats han perscrutà landervia. Uschena stuvain attribuir eir a las uschedittas zizagnas, a las verdüras sulvadias – e natüralmaing eir a las spezias, tschertas forzas chi sun fich pac cuntschaintas. Il privel da vulair incleger l'effet da las plantas e da la vegetaziun in general, seguond las analisas chemicas fattas in tants detagls, quist privel es propcha evidaint. I resta il misteri cha las plantas han tscherts trats da medium tanter l'orma vivainta e quai cha nus nomnain l'equiliber illa funcziun dals organs in lur dependenza vicendaivla. Che mâ pudaina be savoir da l'inter da nos esser, scha nus analisain nos muond ed a nus stess in tants detagls?»

Nic. Bischoff, Chalender Ladin dal 1982

Gravüra in lain tenor Holbein

Üna stria medievla as rechatta in sieu üert da plauntas medicinelas. In püs pajais europeaus as rechattaivan umauns cun duns «tuottafat speciels». Cun quist agüd d'eiran els in cas da guider evenimaints in bunas u in melas. Lotiers impundivan els plauntas psicoactivas e da quellas da tössi.

Qualchosa davart la derivanza da plauntas medicinelas

L'an 1963 haun archeologs scuviert la fossa d'ün hom chi'd es gnieu sepulieu aunz ca. 60 000 ans in ün cuvel in Persia. Quist «neandertaler» d'eira pü cu facil ün perdavaunt da l'umaun d'hoz. Il cadaver eira circundo d'üna interessanta puolvra. Retscherchas haun sclerieu l'origen da quista puolvra. A'l vaivan pera sepulieu sün üna schurma da plauntas. Ils sæ°Ææ'eiran stuts cha già l'umaun da quella vouta vaiva sentimaints estetics per plauntas. Desch ans pü tard s'ho analiso il pollen da las plauntas chi's rechattaivan aint illa fossa. E mera, bod tuot las plauntas chi circundaivan quist cadaver d'eiran plauntas cha's cugnuschaiva quella vouta scu plauntas medicinelas.

Cun quist chat s'ho pudieu cumpruver cha già l'umaun da quella vouta, cha nomads e troglodits chi vivaivan püssa millieras d'ans aunz la cultivaziun dals champs, vaivan cugnuschentschas da plauntas curativas ed and faivan adöver. Sgür e tschert cha daspö cha l'umaun ho miss sieus peis sün quista terra, ho'l druvo plauntas per sia sandet.

Il prüm ho'l sgür druvo föglias per curer plejas, büngruns e malatias da la pel. A s'inpundaiva sgür mincha otra plaunta sainza savair, scha que as tratta propi da quella adattada per guarir plejas. Per cas e cun experiencias as varegia que imprais a cugnuscher las «drettas föglias», quellas chi haun pelvair la forza da guarir plejas.

Äskulap d'eira il figl d'Apoll. Il raig grec da la medicina d'eira in cas da fer resüster als morts.

Plauntas da las strias e dals diavels

Illla nomenclatura botanica s'intiva adüna darcho sün noms chi's refereschon a strias e diavels. Quists noms ans daun perdüttaunza da superstiziuns chi regnaivan quella vouta. Sgür cha similis noms vulaivan eir render attent a tuot quels chi's cuffundaivan cun quista materia, a las qualiteds ch'üna plaunta posseda. Quellas noschas, nuschaivlas, quellas da tössi

d'eiran las plauntas «beatifichedas u santifichedas» dal diavel. Cò be güst ün pèr exaimpels: funsch da fö (Hexenröhrling), striögna alpina (Hexenkraut), flur d'sunteri (Bilsenkraut), lat d'stria etc. Scha nus ans imaginains quaunt gustus cha peran d'esser e quaunt da tössi cha sun in vardet ils früts da la bella-duonna es que d'incler cha'l pövel la numnaiva: «tschirescha dal diavel». La glied chi vivaiva da quels temps cugnuschaiva eir plauntas chi s-chatschaivan striunarias. Üna da quellas d'eira il giop.

La prümavaira cur cha la muaglia bandunaiva la stalla, ün lö inua cha's tratgnaiva gugent ils melspierts e las strias, ardaivane cuaint giop perche cha crajaivan cha'l fümet dal giop s-chatschess las striunarias e las diavlarias.

Las strias dal temp medievell nu d'eiran nimia noschs botanikers, perche cha our da documainta dal 16 e 17avel tschientiner gninsa a savair da plauntas cha las strias druvaivan per preparar lur masdügl da striögn. Üna stria admetta als 27 da lügl dal 1584 ch'ella hegia bagno ad ün iffaunt in ün'ova prepareda cun 9 plauntas: l'aquilegia, la menta, il finuoch, la chaminella, la ruta alpina ed otras da las quelas a nu s'es sto bun dad eruir il nom.

Ad es gnieu scrit bibliotecas davart ils üts preparos da las strias. Quellas as strichaivan aint quists üts, aunz cu partir cun lur scuas tres l'ajer al barlot da las strias. L'ingrediant il pü important da quists üts d'eiran bainschi ils süjs da las plauntas da tössi, scu la flur d'sunteri, la belladuonna ed otras. Ün farmacist tudas-ch ans renda attent cha'ls extrats da quistas plauntas chi gnivan strichos sülla pel faivan effet eir sül tscharvè. Ad es indubitabel cha quist üt cun effet narcotic nu faiva be ir in svanimaint a quella persuna chi's vaiva sfrusched'aint cun qualchosa simil, cha quel tel vaiva gieu i'l fratep eir sömmis müravglius da svouls tres l'ajer, da festas, da sots e dad otras bellezzas, taunt ch'el d'eira tschert cur ch'el d'eira sdasdo d'esser svulo cun la scua.

Il tus-chin chi'ns es sgür a bod tuots cuntschaint, quella plaunta cun üna spia blova da fluors cun chaplinas otas, cun föglias sfranzledas, quella flur chi crescha gugent intuorn alps u sün giaschaditschs cuntegna ün tössi chi stimulescha tres la pel ils chavazzins da la gnierva e la paralisescha.

Las recettas da quists üts as chatta in cudeschs vegls vadrüschs chi s'haun mantgnieus fin al di d'hoz. Uschè ans quinta ün hom chi ho fat üna simila pasta e l'ho striched'aint dals sentimaints ch'el ho gieu lozieva: «Our dal s-chür apparaivan vistas, las prümas d'eiran tuorblas, pü tard as vzaiva lur conturas... cun granda sveltezza svulaivane tres l'ajer, a s'alvantaivan plaunet i'l ot. A gniva viepü cler. Tuot in d'üna vouta d'heja bado scu ün sindel rösa cur ch'eau m'alvantaiv i'l ot sù sur üna cited vi. Las figüras chi'm fastidiaivan già al cumanzamaint in mia staunza, m'accompagnaivan sün quist svoul tres las nüvlas. Adüna dapüssas am circundaivan e cumanzaivan a suter in ün rinch intuorn me. Il temp passaiva plaun plaunin cun sveltezza da lindorna e mincha minut am paraiva eterniteds. Il di zieva cur cha'ls prüms rabs da clerited sun entros in mia staunza d'heja cret da'm sdasder in ün muond ester...»

Cur ch'el es sdasdo vaiva'l terribles duluors i'l cho, al gniva da render, güst scu ch'ün es melapaina sdasdo ziev'üna sborgna strapotenta.

«La ragisch renda da gnir chiavada per il di da s. Johannes, traunter las 11 et dudesch à mezdi.»

(Our dal cudesch: Ineditum nach Ms. Rv. pg. 135, C. Decurtins, Rätoromanische Chrestomathie, tom 7)

La glied da quella vouta crajaiva cha las plauntas sajan creatüras cun ün'orma. Hozindi nun es que pü taunt il cas. Els vaivan ün grand respet per tuot que cha viva. Per els d'eiran spierts aint illas plauntas: demons, strias, striuns e diavels chi vaivan grand'influenza sün l'umaun.

La medicina primitiva cugnuschaiva radschuns irraziunelas secretas per las malatias. Pövels primitivs crajan p.e. ch'üna malatia vegna chaschuneda tres la perdita da l'orma d'üna persuna. Oters pövels pretendan cha duluors e mels derivan da spierts e demons schnarrantos e permalos cha nu's vaiva piglio il temp per ils cuntanter. A do eir da quels chi dian cha'ls spierts penetreschan i'l corp da l'umaun, cha mordan aint ils organs, martellan sül tscharvè u dettan stilettes aint per las arains. Dalander la derivaunza dal nom sdrinera (Hexenschuss).

Ün effet faivan las plauntas pür cur cha gnivan clettas tenor cults tradiziunels. Üna plaunta, da la quela as spetta ch'ella fatscha passer üna paina chi turmainta güst, nu's sdrappa simplamaing davent scu cha's fo cun quellas cha's piglia a chesa per las metter in parada in ün püschel. A nu's po cler las plauntas be cu cha's voul, na na, cler las po be ad üna tschert'ura, be ün di speciel, magari al tramunt u a la spunta dal sulagl. La launtschetta plusa as stu cler cur cha'd es glüna plaina, e be düraunt quel mumaint. As stu plajer la plaunta in ün sdratschin alv per cha quel chi la stu purter nu's ferescha.

Il sench Hildegart, l'es mort dal 1179, accentuescha in sieu cudesch davart: «Radschuns e guarischun da malatias» explicitamain cha las plauntas chattedas a guaraint sajan pü adattedas per fer latvergiass, üts e per otras masdinas cha's po druver per guarir paziaints. Cha dis extraordinaris scu Tschinquaisma, Ascensiun ed oters sajan quels adatts per las cler.

Scha's ramassaiva plauntas medicinelas d'eira il prüm da las salüder, da fer üna reverenza vers la plaunta e da discuorrer cun quella. As stuvaiva forsa dafatta luder sias forzas medicinelas.

«Flur da riva piglia'm la tuoss», as varo dit. Minchtaunt d'eira prescrit quantas voutas cha d'eira da manzuner que. Uschè do que ün sivü chi güda cunter pizchs da serps. Aunz cul cler as stuvaiva dir 27 voutas: «Eau scongür tuot las bes-chas noschas!» Lotiers as stuvaiva esser culs impissamaints tal paziaint.

Hozindi as ria da similas striunarias. Nus savains cha'd es gnieu fat abüs da quista medicina cun curas chi custaivan bger e güdaivan poch. Prubabelmaing nu faivane grands dans.

Eau craj però cha quista superstiziun ho eir aspets fich positivs. Quels umauns vaivan impustüt respet per tuot que chi vivaiva cun els. La superstiziun inrichiva la vita mentela da l'umaun.

Chardun disegno our d'ün cudesch vegl da plauntas medicinelas dal 1543.

Legenda dal fögl D

1. nuschnuschchatta
2. senapisem
3. safraun
4. pulech
5. colliander
6. finuoch
7. anisch
8. paiver chili
9. capra
10. groffel (stachetta)
11. schensch (zens)
12. agl
13. puorvs (tschanfluns)
14. peterschiglia
15. menta
16. urbeja
17. misarogn
18. basilic
19. estragun
20. anet
21. salvgia
22. rosmarin
23. pavradel, timian

Funtaunas:

Decurtins C.,
Rätoromanische Chrestomathie, Erlangen 1888–1916

Barandun J.,
Lustgarten da las Ligias, Cuoir 1928
publichà aint illas Annalas XLII, 1928

– Schultess R.E.,
Hofmann A.,
Pflanzen der Götter, Hallwag
Verlag Bern und Stuttgart 1980.

– Lehane B.,
Macht und Geheimnis der Pflanzen,
Frankfurt a.M. 1978. Wolfgang
Krüger Verlag.

– Marzell H.,
Zauberpflanzen Hexentränke, Kosmos-
Bibliothek Band 241, 1963.

Literatura arcumandabla:

Messegué Maurice:
Die Natur hat immer Recht
(Ullstein Sachbuch)

Hertwig Hugo:
Knaurs Heilpflanzenbuch
(Droemer Knauer)

Künzle Joh.:
Das grosse Kräuterheilbuch
(Otto Walter AG, Olten)

Furksmeier M.:
Kraft der Heilpflanzen
(Ex Libris, Turich)

Maria Treben:
Gesundheit aus der Apotheke Gottes
(W. Ennsthaler, Steyr)

Bruno Vonarburg:
Gottes Segen in der Natur
(Christiana, Stein am Rhein)

M.-L. Kreuter
Der naturgemässe Kräutergarten (BLV)

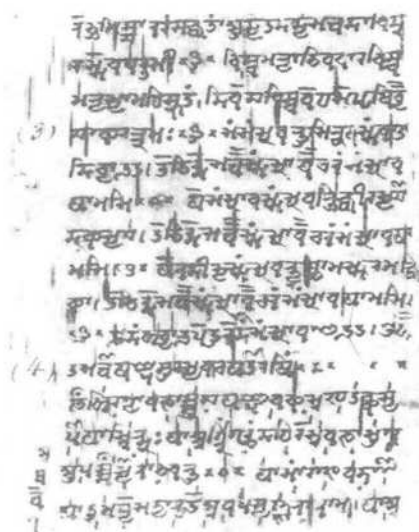
Ün pêr puonchs da discussiun

1. Dumanda ad üna persuna pü attempeda che mezs ch'els cugnuoschaivan per as curer e per prevgnir da malatias.
2. Perche vains nus bgers noms rumauntschs per plauntas medicine-las, per otras plauntas percunter maunchan per part ils noms in nossa lingua?
3. Tschercha superstiziuns dal temp vegl.
Perche es vairamaing l'umaun superstizius?
Chenünas superstiziuns do que in nos temp?
4. Perche daun püs umauns d'hozindi viepü las arains a las metqdas da la medicina chi's basa sün la chemia?
5. Ün commerciant da masdinas chemicas ed ün viaggiatur da plauntas medicine-las s'inscuntran. Els faun reclama per lur möds da güder a la glieud.

Lezchas pel solar

1. Chenünas plauntas medicinelas creschan in tia vicinanza, intuorn chesa, süls pros da tia vschinauncha?
2. Chenünas plauntas medicinelas drouva tia mamma in l'economia (p.e. agl)?
Chenünas bunas qualiteds haun quistas plauntas?
3. Nota recettas chi't pudessan fer buns servs, cha tü ramassast our da giazettas e cudeschs u cha tü vainst a savair d'ün u l'oter.
4. Nomna las spezchas cha tia mamma drouva in chadafö.
5. Tschercha ün cudesch vegl davart masdinas populeras da pü bod.
Sfögliä loaint e legia ün pêr chapitels.
6. Disegna üna plaunta medicina in quel möd scu cha disegnaivan ils illustraduors da cudeschs da plauntas medicinelas dal temp vegl.

Plauntas medicinelas, da Romedi Reinalter, Samedan

Prüms documaints da plauntas medicinelas e da masdinas populeras chattos aunz 2000–4000 ans in Egiptia ed in India.

Ūn alchmist in sieu laborator.

(Illustraziun da Pieter Brueghel)

Quista gravūra in lain dal 1459 ans muossa duos strias chi parderdschan ün masdügl chi dess fer gnir notiers straglüschs e sajettas.

Sch'as vaiva sfruscho aint üts da plauntas stimulativas as rechattaiva per ün mumaintin i'l muond da fantaschias e da visiuns.

squitta (cuogn)

dancier

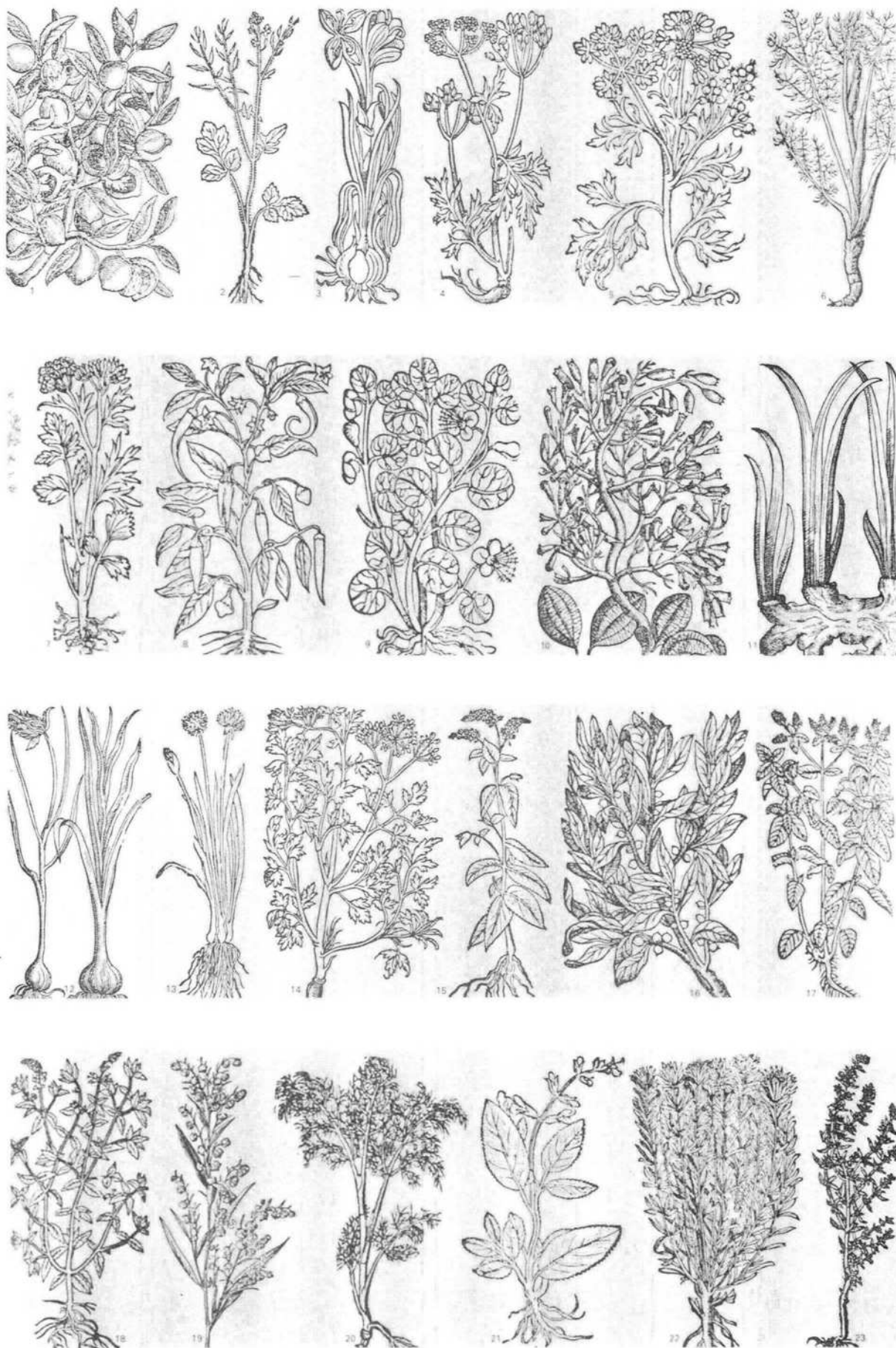
belladuonna

flur d'sunteri

Tuot quistas plauntas cuntegnan fermes tössis

Differentas spezchas

Fegl da valetaziun per emissiuns da Radioscola

1 Tetel

2 Autur

3 Ei l'emissiun adattada al scalem visau?

4 Vegn ei plidau memia cumplicau/sempel/spert/plaun/cantond?

5 Co ei la presentaziun

a) el carnet?

b) ell'emissiun?

6 Co vegn la materia tractada?

7 Tgei parts dall'emissiun ein bunas/permiezvi/schliatas?

8 Ha la musica ina funcziun ell'emissiun?

9 Vegn l'emissiun interrutta avunda entras elements novs ni ei la presentaziun monotona?

10

11

12

Da tarmetter al Radio romontsch, Radioscola, via dil teater 1, 7000 Cuera.

